

Айдаркулов К.А.

УЛУТТУК БОШТОНДУК КҮРӨШТҮН СЕБЕП ЖАНА НАТЫЙЖАЛАРЫ

Айдаркулов К.А.

РЕЗУЛЬТАТЫ НАЦИОНАЛЬНОЙ ОСВОБОДИТЕЛЬНОЙ БОРЬБЫ И ПРИЧИНЫ

К.А. Aidarkulov

THE RESULTS OF THE NATIONAL LIBERATION STRUGGLE AND THE REASONS

УДК: 93.94

Бул макалада Кыргызстандын аймагындагы болгон Улуттук боштондук кыймылдын келип чыгуу себептери, өбөлгөлөрү, адам фактору ошондой эле натыйжалары изилдөөчүлөрдүн ой пикирлерине таянуу менен жазылды. Айрыкча бүгүнкү коомдун актуалдуу маселелерине айланган трагедия жаңыча көз караштарды дагы толуктайт.

Негизги сөздөр: трагедия, үркүн, себептери, улуттук боштондук кыймыл, элдик толкундоолор, келгиндер.

В этой статье рассматривается национально-освободительное движение вызывает, фон, человеческие факторы, а также результаты опроса на основе написанных мнений. Трагедия стала наиболее насущной проблемой в современном обществе дополняет новое видение.

Ключевые слова: трагедия, пропагандистские причины, национально-освободительное движение, акции протеста, иностранцы.

In this article, the national liberation movement causes, background, human factors, and the results of the survey on the basis of the opinions written. The tragedy has become the most pressing problems in today's society complements the new vision.

Key words: tragedy and propaganda reasons, the national liberation movement, protests and foreigners.

Улуттук боштондук күрөштүн чыгуу себептеринин бири катары салык саясаты деп айтууга толук негиз бар. Анткени, салык айылдагы түтүнгө жараша салынган, бирок формалдуу түрдө салыкты бөлүштүрүү, жыйноо байдын, мал ээсинин колунда болгон. Салык майда чарбаларды өтө кыйын абалда калтырган. 1865-жылы ар түтүндөн 1 сом 50 тыйын, 1868-жылы 3 сомдон, 1908-жылы 4 сомдон салык алынган [11,7-9]. Демек, салык элдин социалдык абалын төмөндөтүп, айрыкча дыйкандардын жерге болгон мамилесин түп тамырынан бери өзгөрттү, башкача айтканда жерлерди иштетүүдөн эл кача баштады, дыйкандын эмгеги бааланбай калды. Андыктан дыйкандар жерин, малын сатууга аргасыз болду. Мындан сырткары жер, жол, арык, көпүрө жана башка ушул сыяктуу салыктарды төлөшкөн.

1915-жылы Темирболот жана Абаилда болуштуктарынын жашоочуларынан токойго малыңарды жайдынар деп 10.000 рубль жыйнап алган [13,94]. Ошол эле кезде келгин кулактар кыргыздардан, малыңар эгин талаага түштү деп, кулактын колуну түшкөн малы үчүн ар баш малдан 20 тыйындан баштап, 5 рублге чейин төлөткөн, кээде бирден кой алып койгон учурлар кездешкен. Орус кулактары

түндө кыргыздын малын айдап келип эгин талаага коё беришип, эртеси элден ашыкча айып төлөтүп алышкан [16,11-13].

«Чөп ооз» деп жазында калктан салык алышкан, «отун пул» деп да адегенде 30 тыйындан, 90 тыйынга өскөн, 1915-жылы 3 сомго жогорулаган [11, 4-5]. Токой корукчулары кыргыздардын жана орус келгиндеринин да башына чыккан чыйкан болгон. Алар айрыкча, жергиликтүү элди кыйноого алган. Ошондуктан аларды эл «токой корукчулары - элдин камчысы» деп аташкан. Өз жеринде, ата-журтунда кор болгон эл айласыздан каршылыкка чыгуунун жолун издей баштаганын ушул көрүнүштөрдөн байкоого болот.

Алар кыргыз жерлерин айла-амал менен бөлүп, ээлеп алып жатты. Ошону менен катар эле администрация, старчын ж.б.у.с келди деп, элден «эсепсиз чыгым» салыктарын жыйнап алып турушкан, эгерде кедей байдан 1,50 тыйын карыз алса, (күзүндө), ал эми жазында бир торпок алып койгон. Мындай аша чабуу элдин нааразычылыгын күчөткөн», - деп жазат Ж.Абдрахманов [5,33].

Мисалы, Сатыбай Дөөлаталиев: «Кулманбет 1916-жылы Нуралы сүткордун 16 сомун төлөй албай Ак-Дөң жердеги 1 гектар жерин ага берген, өзү мендикерге түшкөн жана Карасуудан эле оорук жумуштарына миңден ашык адам кеткен» - деп айтат [17,245].

1914-жылдардан баштап Фергана өрөөнүндө анын ичинен Аксы, Чаткал аймактарында салык 4 сомдон жогоруга өскөн. Көпчүлүк учурда калк орус оторчуларына бекер иштеп беришкен. Ошондуктан орус келгиндери тез байыган. 1891-1892-жылдары ачарчылыктан келгиндер Орто-Азия аймактарына келүүгө аргасыз болгон. Натыйжада Түркстан аймагында 12 миң орус келгиндеринин 23 айылы негизделген. Ал эми эки жылдын ичинде эле 1769 дыйкан өз алдынча Жети-Сууга көчүп келген, бул 85 пайыз орус айылы түзүлдү дегенди билдирет [15,20-21]. Орус келгиндери кыргыз жерлерине отурукташуу менен айыл чарбасы, турмушу тездик менен жогорулаган.

Падышанын жогорудагы буйругу боюнча Түркстандын Сыр-Дарыя областы 60 миң, Самарканд областы – 32470, Фергана областы -51233, Жети-Суу областы - 43миң кишини жөнөтүүгө милдеттендирилген. Указ боюнча Түркстан крайынан 250 миң адам алынмак болгон [4,337].

Экинчи себептеринин бири – жумушчуларды орук жумуштарына алуу. Бул туралуу 1916-жылдын

2-июлу № 1. Жергиликтүүлөрдү тылдагы жумуштар үчүн реквизициялоо жөнүндө маселе боюнча өзгөчө кеңешменин журналында айкын көрсөтүлгөн: Администрациянын карамагында үй-бүлөлөрдүн тизмесин түзүү үчүн күчтөр жок, метрикалык жазуулар болбогондуктан жана аларда колдонулуп жүргөн ай-жылы жана мүчөл боюнча жашты эсептөөдөн улам курактарын тактоо өзгөчө кыйын болуп эсептелет жана толгон-токой кыянатчылыктарга жол берери айтылган. Бул кеңешменин протоколу да, ошондой эле жергиликтүү жумушчуларды мобилизациялоону өткөрүү боюнча буйруктар да майдандын тылдагы жумуштарына жумушчуларды берүүнүн зарылчылыгына коомдук пикирди даярдоого эч кандай аракеттерди жасабастан жалаң гана акимдик үстөмчүл мамиле жасалгандыгын көрсөтөт. Анда 2 – маселе боюнча:

250 миң жумушчуну областтар (уездер жана болуштар) боюнча бөлүү:

Аскердик губернаторлор тарабынан акыркы басылып чыгарылган крайдын областтарынын баяндамаларында келтирилген статистикалык маалыматтар боюнча крайдын жергиликтүү (бөтөн) эркектеринин саны 3 500 000 жакындайт (3 332 200). Бул санга карата Түркстан крайына туура келүүчүлөр алынууга тийиш жумушчулардын 250 миңи 8 процентке жакынды түзөт. Бул эсеп боюнча, ар бир областын калкынын санына ылайык, разверстка боюнча болжол менен төмөндөгү сандагы жумушчуларды берүүгө туура келмек.

Сыр-Дарыя.....	80 миң
Фергана.....	70 миң
Жетисуу.....	43 миң
Самаркан.....	35 миң
Закаспий.....	15 миң [17, 18-19].

Дыйканчылык башкармасынын начальниги билдирген маалыматтарга ылайык пахтанын баарынан көп аянты Фергана областында, ал эми Жетисуу областында пахтанын айдоо аянты такыр эле жок.

Ошондуктан жумушчулар нарядын Жети-Сууда көбөйтүүнүн эсебинен Ферганада кескин кыскартылууга тийиш, бирок Жетисууга карата генерал Фольбаум тарабынан 2-марттагы №1781 телеграммада келтирилген ойду эске алганда, 19 жана 20 жаштагылар алынууга тийиш болгон жумушчулардан Жети-Суу 50 миң гана адамды бере ала тургандыгы жөнүндө аскер губернаторунун көрсөтмөсү менен эсептешүүгө туура келет.

Буга ылайык жана кеңешмеде катышып отурушкан губернаторлордун макулдугу боюнча кеңешме тарабынан жумушчулардын төмөндөгү наряды кабыл алынды.

Сыр-Дарыя областы үчүн	87 миң
Жетисуу	60 миң
Самаркан	38 миң
Закаспий	15 миң
	<hr/>
	Бардыгы 250 миң.

[18, 20]

Мындай көрүнүштөрдү Пржевальск уездинин № 36 айыл чарба мектебинин мугалими П. А. Шестеркиндин пикири да ырыстайт. Ал төмөнкү себептерди белгилейт:

- Орус переселенецтеринин көп келишинин аркасында кыргыз көчмөндөрүнүн пайдалануучу жер аянты азайды;

- Сууну пайдалануунун негизинде кагылышуулар, калк жыш боло баштаган аймактарда суугат жабдуулары дээрлик мурдагы эле бойдон калгандыктан көп талааларга жетпеген;

- Кыргыздарга отурукташкан абалга өтүү сунушу жаккан эмес;

- 1914-жылы согуштун башталышы менен согушка алынбаган кыргыздардын арасында: боз үйлөрдү, кийиздерди ж. б. чогултуп алуу башталган;

- Ал арада түрк жана немец үгүтчүлөрү жөнүндө имиштер таркаган, бул канчалык туура болгонун-айтуу кыйын; жалпысынан толкундоолор байкалган эмес;

Согушуп жаткан армия үчүн кыргыздардан жумушчуларды алуу күтүлбөгөндүктөн, алар өзүлөрүн жумушка мобилизациялай тургандыгына ишенишкен эмес. Кыргыздар өкмөт аларды алса эле болду, андан кийин мажбурлаганын иштейсиң деп айтып жүрүшчү. Кыргыздар жашыруун чогулуш өткөрүшчү, алар анда “жоокер” бербөө жөнүндө бүтүм чыгарышкан;

- 1916-жылы Пржевальск уездинде көтөрүлүштүн дагы бир өзүнүн өзгөчө себеби болгон, ага да көңүл буруу керек – бул көк нар, апиийим иши [6,154-155]: Пржевальск уездиндеги калктын кыжырын келтирген бийлик тарабынан киргизилген “апиийим салыгы” деп аталган салык болду. 1916-ж. дарылоого пайдаланылчу өсүмдүктөрдү жыйноо боюнча атайын комитет түзүлгөн, ал комитет чындыгында апиийим менен соода кылган уюмга айланган. Облустагы согуштук губернатордун буйругу боюнча облустун калкы өз участкаларына апиийим айдоого милдеттүү болушкан жана бардык чогултулган апиийимди казынага белгиленген өтө төмөнкү баа менен өткөзүшкөн [2,150].

Мындан сырткары апиийим чогултуп жатканда, аны кайтаргандар жер иштеткендерден ыңгайы келе калган учурларда ар кандай пара алышчу. Мындай окуялар да нааразычылыкты күчөткөн [7, 120].

1916-ж. 16-мартында Ысык-Көл өрөөнүнө апиийим айдоо жөнүндө буйрук телеграф аркылуу Пржевальск уездинин бийлик органдарына берилген.

Пржевальск уездинде себүү аяктаган мезгилде кыргыздар, дунгандар, орустар, украиндер, уйгурлар 7 миң теше жерге апиийимди айдашкан [8,120]. Бөрүбаш, Челпек айылдарындагы сарткалмактар да апиийим айдашкан. Пржевальск уездинде жогоруда көрсөтүлгөн буйрук келгенге чейин, апиийим өстүрүлгөн жерден эле сатып алуучуларга эркин сатылчу жана анын баасы бир кыйла жогору эле.

Колониялык бийликтердин көргөн чарасынын натыйжасында, апиийимди четке сатууга тыюу

салынган. Өкмөткө сатылган апиийим менен эркин сатылган апиийимдин баасында өтө чоң айырма болгон: өкмөттүк казына 1 фунт апиийимге 15 сомдон ашык төлөбөгөн, ал эми алып сатарлар болсо 60 сомго чейин төлөгөн [9,125]. Мындай ойду А. Ш. Махаева да баса белгилейт [14,2006].

- Акыркысы - бул диний фанатизм... [6, 76].

Чындыгында, кыргыздын кедейлери, жумушсуздары орус көпөстөрүнүн, дыйкандарынын колунда бекерге иштеп берүүгө да мажбур болушкан, же арзыбаган маяна алышкан.

Үчүнчүдөн - жердин сандык жактан бөлүштүрүлүшүндө Т. Рыскуловдун билдирүүсүндө: 1916-жылга карай Түркстандагы 914 орус поселогу менен станциялардын карамагында 1900 миң теше жер (иштетилүүчү жердин 57,6%) болгон, башкача айтканда Түркстанда жашап жаткан ар бир оруска 3,17 теше, а жергиликтүү тургундун (өзбектин, кыргыздын, тажиктин, анан түркмөндүн) ар биринде 0,21 гана теше иштетилүүчү жер туура шартта жергиликтүү калктын 94% ти иштетилүүчү бардык аянттын 42,4%не гана ээлик кылган, калгандары орус келгиндеринин үлүшүнө тийген.

Мурдагы Пржевальск уезди боюнча орус калкына жерден пайдаланышы боюнча алынган маалыматтар мындай: 1900-жылы Пржевальск уездинин 11%ин түзгөн орус калкынын карамагында уезддин бардык айдоо жеринин 23,8 %ти турган, 1916-жылы уезддин 21,1%ин түзгөн орус калкы бардык айдоо жеринин 67,3%ин өз колуна алган жана 1920-жылы жер реформасы жүргүзүлгөнгө чейин калктын 34,1%ин түзгөн орус калкында уезддин айдоого жарактуу жер аянттарынын 84,7%ти болгон. Пишпек уездинен да ушундай эле абалды көрөбүз. Орус келгиндер калкы (38,1%ти) өз карамагында мурдагы Пишпек уездинин айдоого жарактуу бардык жеринин (казактар тараптагы жерлерди кошпогондо) 57,3%тин кармап турган [1. 245-246].

Төртүнчүдөн - жерлердин сапат жагынан алганда жердин суу менен камсыз кылынган жакшы бөлүгү орус келгиндеринин калкынын колунда болгон. Падышалык зулумдар суудан пайдалануу жагынан кыргыздарды эң жаман шарттарга кириптер кылган. Айтсак кыргыз дыйкандары менен орус келгиндери бир арыктан суу алып калышса, кыргыздар суудан жекшемби күндөрүндө гана пайдаланышкан, анткени калган күндөрдө суу орус келгиндерине берилген [1,223].

1916-жылдагы көтөрүлүштүн чыгуу себептери жөнүндө падышага докладдын Куропаткин минтип жазат: «Орустардын кыштактарын, мал багылуучу участокторду жана казынанын токой дачаларынканын бирден бир ээлигин түзүү үчүн ошол ашык жерлердин (кыргыз жерлеринин) өлчөмдөрүнө өтө кеңири маани берүү бөтөнчө 1904-жылдан баштап кыргыз калкынын зор жер аянттарынын, алардын ичинде бул калк үчүн өтө зарыл аянттардын тартып алышына алып келди. Бул

көрүнүш сенатор граф Пален жүргүзгөн ревизиянын убагында эле белгиленген болучу, бирок ага тийиштүү көңүл бурулбай кала берген эле» [3, 202].

Шапский мындай деп жазат: «Небак орун очок алып калган кыштактардагы дыйкандар өзүлөрүнүн экономикалык абалы жагынан Европалык Россиянын ички губернияларынын дыйкандары менен салыштырылышы мүмкүн эмес. Ушунчалык жетиштүү жашагандыктан, аларды жөн эле оокаттуу гана эмес, бай дыйкандар деп эсептөөгө болот» [15,59]

Төмөндөгү таблицадан көрүп тургандай, кожолуктардын дээрлик 70%ин оокаттуу кулак кожолуктарына эркин эле кошууга болот. Бул кожолуктар өз эмгеги менен эмес, батырактын негизинен өз эмгегин көз карандылык шарттарда сатууга аргасыз болгон кыргыздын эмгеги менен иштеткен.

	Кожолуктардын саны процент менен	
	Пишпек уездинде	Пржевальск уездинде
Эгин экпегендер	6,7	3,28
3тешеге чейин эгин эккендер	14,35	11,44
3тешеден 5 тешеге чейин	9,35	13,52
5тешеден 10 тешеге чейин	21,75	31,15
10тешеден 15 тешеге	17,25	21,74
15тешеден 25 тешеге	19,20	14,41
25тешеден көп	11,44	4,45

Бул маалыматтардан падышачылык материалдык жактан өтө камсыз болгон, б.а кулактардан өзүнө бекем тирек түзүү жагынан өз алдына койгон максатына белгилүү даражада жеткен деген жыйынтыкка келүү керек [3,208-209].

Согуштун муктаждыктары үчүн Түркстандан жөнөтүлгөн мал-мүлктүн өлчөмү жөнүндө падышага 1917-жылы берген отчетунда Куропаткин мына буларды билдирген: согуштук муктаждыктары үчүн Түркстандан 40.899.244 пуд пахта, 38004 чарчы аршин кийиз, 3109 миң пуд пахта майы, 229 пуд самын, 300 миң пуд даярдалган эт, 473928 пуд балык, 70 миң жылкы, 12797 төө, 13441 боз үй [12, 86].

Биринчиден - кыргыздарды оорук жумуштарына жумушчуларды алуу көтөрүлүштүн чыгышына түздөн-түз шылтоо болгон. Экинчиден - социалдык-экономикалык факторлордо, колониялык эзүү тартиби жерден, суудан, малдан, бир сөз менен айтканда күн көрүү каражаттарынан кол жуудуруп салган эмгекчи массалар үчүн адам чыдагыс абал болуп калгандыгында эле.

Адабияттар:

1. Абдахманов Ю. 1916. Дневники. Письма к Сталину. Фрунзе.:Кыргызстан, 1991.

2. Восстание 1916 года в Кыргызстане. Сб. документов Москва, 1973.
3. Жусупов К. Кыргыздар. 2-том. Бишкек, 2004
4. История Киргизской ССР. Фрунзе, 1986.
5. Кыргызстандагы 1916-жылкы көтөрүлүш жөнүндө. Үркүн Алатоо журналынын тиркемеси. Бишкек, 1993.
6. Кыргыз АССР БАБ, Верный шаарынын жандарм башкармасынын фонду, № 6 опись боюнча 1916-ж, үчүн 76-б. // 1916-жылкы Кыргызстандагы көтөрүлүш. Бишкек.: Кыргызстан. 1996.
7. Кыргыз Республикасынын БМА, Ф. И-34, оп. 2, иш 5, 120-барактын арты.
8. Кыргыз Республикасынын БМА, Ф. И-34, оп. 2, иш 5, 82 бет. - 120-барак.
9. Кыргыз Республикасынын БМА, Ф. И-34, оп. 2, иш 5, 74. - 125-барактар
10. Матвеев Л. Указ. материалы-воспоминания, стр.132; фонды Отд.обществ.наук АН Киргиз.ССР, инв.№1519 (10-а), л.4-5.
11. Пален К.К. Отчет по ревизии Туркестанского края... Налоги и пошлины..., стр.7-9-беттер.
12. Рыскулов Т. Восстание туземцев в Туркестане в 1916 года, 86-бет. // Абдахманов Ю. 1916. Дневники. Письма к Сталину. Фрунзе.: Кыргызстан, 1991.
13. Усенбаев К. Восстание 1916 года в Киргизии. Ф, 1967.
14. Эркин тоо 10.10. 2006
15. Шкапский О. Переселенцы и аграрный вопрос в семиреченский области. «Вопросы колонизации», 1907. №1, 20-21-бет.
16. ЦГА.Кирг.ССР, ф.77., д.8, л.11-13.
17. 1916-жылкы Кыргызстандагы көтөрүлүш. Дотаракументтер жана материалдар, эскерүүлөр. Л. В. Лесная тарабынан жыйналган документтер жана материалдар. Бишкек.: Кыргызстан, 1996. 18-19
18. 1916-жылкы Кыргызстандагы көтөрүлүш. Дотаракументтер жана материалдар, эскерүүлөр. Л. В. Лесная тарабынан жыйналган документтер жана материалдар. Бишкек.: Кыргызстан, 1996. 20-бет. // Өзбек ССРинин БАБ иштеринен көчүрмө, 1916-жыл үчүн КТГГ Фондусу, арх. № 42, жашыруун бөлүмдөн. // Кыргыз АССР БАБ Фондусу боюнча. Иш А-86 (138), 54-70-бб.

Рецензент: к.филол.н. Карымшакова А.